

РОЗВИТОК ІНСТИТУТУ РЕТОРСІЇ У МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ

DEVELOPMENT OF THE INSTITUTION OF RETORSION IN INTERNATIONAL LAW

Андрейченко С.С., д.ю.н., професор,
завідувачка кафедри морського та міжнародного права
Міжнародний гуманітарний університет

Стаття присвячена дослідженню розвитку інституту реторсії в міжнародному праві, його правовій природі, історичним аспектам становлення та особливостей сучасного застосування. Реторсія означає недружню, водночас правомірну згідно з міжнародним правом поведінку держави у відповідь на недружні, небажані або міжнародно-протиправні діяння іншої держави, що є вираженням принципу взаємності у міжнародному праві у негативному аспекті. Встановлено, що реторсія як інструмент самодопомоги є вираженням державою незгоди або спонукання іншої держави до зміни поведінки з метою забезпечення своїх прав або політичних чи моральних інтересів. До реторсії можна вдаватися для забезпечення виконання жорсткого права, м'якого права, неформальних угод, таких як джентльменські угоди, політичних зобов'язань і міжнародної ввічливості. У статті розглянуто особливості реторсії як інструменту самодопомоги, що дозволяє державам відстоювати свої права та інтереси.

Досліджено історичний розвиток реторсії від її ранніх форм у Стародавньому світі, коли держави застосовували економічні та дипломатичні обмеження, до сучасного етапу, що характеризується складними механізмами. Встановлено, що реторсія має значний вплив на міжнародні відносини, оскільки використовується як засіб політичного та економічного тиску. Проте відсутність чітких міжнародно-правових норм, які б визначали межі її застосування, створює ризики зловживання цим механізмом. Встановлено, що на практиці часто виникає складність у проведенні чіткого розмежування між реторсіями, санкціями та контрзаходами через залежність від конкретного контексту, правове тлумачення та динамічний характер міжнародних відносин. Окреслено сучасні виклики у сфері застосування реторсії, включаючи можливі порушення прав людини, складність визначення пропорційності здійснюваних заходів. Підкреслюється необхідність подальшого вдосконалення правового регулювання реторсії для забезпечення її ефективного функціонування.

Ключові слова: примусові заходи, реторсії, контрзаходи, економічні санкції, ефективність, відшкодування збитків, пропорційність, міжнародні відносини.

The article examines the development of the institution of retorsion in international law, its legal nature, historical aspects of its formation, and the peculiarities of its modern application. Retorsion denotes a lawful yet unfriendly response by a state to the unfriendly, undesirable, or internationally wrongful acts of another state, representing the principle of reciprocity in international law in its negative aspect. It has been established that retorsion, as a self-help instrument, serves as an expression of a state's disagreement or an incentive for another state to change its behavior in order to safeguard its rights or political and moral interests. Retorsion may be used to enforce hard law, soft law, informal agreements (such as gentlemen's agreements), political commitments, and principles of international courtesy. The article examines the features of retorsion as a self-help tool that allows states to defend their rights and interests.

The article analyzes the historical development of retorsion, tracing its evolution from early forms in the Ancient World, where states imposed economic and diplomatic restrictions, to the modern stage, characterized by more complex mechanisms. It has been established that retorsion has a significant impact on international relations, as it is used as a means of political and economic pressure. However, the absence of clear international legal norms defining the limits of its application creates risks of abuse of this mechanism. In practice, distinguishing between retorsions, sanctions, and countermeasures is often challenging due to their reliance on specific contexts, legal interpretations, and the dynamic nature of international relations. The article outlines contemporary challenges in the application of retorsion, including potential human rights violations and the difficulty of determining the proportionality of the measures taken. It emphasizes the need for further improvement of the legal regulation of retorsion to ensure its effective functioning.

Key words: coercive measures, retorsion, countermeasures, economic sanctions, effectiveness, compensation for damages, proportionality, international relations.

Постановка проблеми. Інститут реторсії в міжнародному праві займає важливе місце серед правових механізмів, основною метою якого є відновлення порушених прав та інтересів держави з дотриманням принципів міжнародного права. Реторсія означає недружню, водночас правомірну згідно з міжнародним правом поведінку держави у відповідь на недружні, небажані або міжнародно-протиправні діяння іншої держави, що є вираженням принципу взаємності у міжнародному праві у негативному аспекті. Реторсія як інструмент самодопомоги є вираженням державою незгоди або спонукання іншої держави до зміни поведінки з метою забезпечення своїх прав або політичних чи моральних інтересів. Інститут реторсії поступово еволюціонував від простих економічних та дипломатичних обмежень у давнину до складніших правових інструментів у сучасному міжнародному правопорядку, відображаючи зміни в міжнародних відносинах та політиці.

Реторсією вважається будь-який законодавчий, виконавчий, адміністративний або інший захід, що є правомірним з точки зору міжнародного права та розглядається державою як доцільний для реагування на небажану, недружню або неправомірну поведінку іншої держави. Найпоширенішими формами реторсії є: скасування державних візитів до іншої держави або з іншої держави; відмова суднам під прапором цієї держави у доступі до

портів; оголошення одного з дипломатів або консульських агентів персоною нон-грата; зниження рівня дипломатичних відносин до технічного; відкликання свого посла для консультацій на невизначений термін; розрив дипломатичних відносин; припинення виплати допомоги на розвиток або надання військової допомоги; призупинення, припинення або відмова від продовження дії договору; вихід з міжнародної організації на знак протесту проти політичної діяльності цієї організації [2].

Застосування реторсії у сучасному міжнародному праві пов'язане з низкою викликів, що потребують вирішення для забезпечення правової визначеності та ефективності. Відсутність чітких норм і процедур для застосування реторсії сприяє тому, що держави іноді вдаються до цього механізму на власний розсуд, без належної правової основи. Як відзначає А. Ключковська (Kleczkowska), «реторсії не регулюються жодним правовим актом, оскільки цей збірний термін стосується практично будь-яких заходів, що входять до дискреційних повноважень кожної держави» [3]. Складним залишається питання визначення меж і обсягу реторсії. У міжнародному праві реторсія вважається правомірним заходом, якщо вона відповідає принципам пропорційності, однак на практиці важко точно визначити, чи є застосовані заходи пропорційними. Крім того, реторсія нерідко використовується

як інструмент політичного тиску або маніпуляцій, що може негативно вплинути на стабільність міжнародних відносин або на права людини. Це свідчить про необхідність подальшого вдосконалення механізмів правового врегулювання реторсії в міжнародному праві та актуалізує подальше ґрунтовне вивчення цього інституту.

Стан дослідження. Проблематика реторсії в міжнародному праві досліджувалася у працях таких зарубіжних та українських науковців, як Г. Гроцій (Grotius), В. Василенко, Ф. Вільягран-Крамер (Villagrán Kramer), Т. Гієріх (Giegerich), В. Денисов, Дж. Клабберс (Klabbers), Дж. Коссефф (Kosseff), Т. Руйс (Ruys), С. Томушат (Tomuschat), С. Кадельбах (Kadelbach), А. Клечковська (A. Kleczkowska), Ю. Малишева та ін. Попри наявність низки наукових праць, в яких розглядається інститут реторсії, питання застосування реторсії залишаються недостатньо дослідженими та потребують подальшого наукового розгляду, особливо з урахуванням змін у міжнародних відносинах та нових геополітичних викликів.

Мета статті полягає в аналізі реторсії як правомірного механізму самопомогі держав у відповідь на недружні або міжнародно-протиправні дії інших держав, а також у висвітленні розвитку інституту реторсії в міжнародному праві, з'ясуванні його правової природи, історичних аспектів становлення та особливостей сучасного застосування.

Виклад основного матеріалу. Поняття реторсії охоплює дві різні ситуації: по-перше, коли держава вживає заходів у відповідь, використовуючи свою природну свободу міжнародних дій, що зберігається за відсутності доведеної заборони в міжнародному праві, наприклад, шляхом припинення виплати допомоги на розвиток, яку вона надала добровільно; по-друге, коли держава вживає заходів у відповідь, користуючись закріпленим правом, незалежно від того, впливає воно з договору чи звичаєвого міжнародного права і чи є це загальним правом чи спеціальним правом, яке виникає лише у виняткових випадках (наприклад, відповідно до статті 60 Віденської конвенції про право міжнародних договорів). До реторсії можна вдатися для забезпечення виконання жорсткого права, м'якого права, неформальних угод, таких як джентльменські угоди, політичних зобов'язань і міжнародної звичливості [2].

Гене́за інституту реторсії у міжнародному праві є відображенням розвитку міжнародних відносин. Етапи розвитку цього інституту можна поділити на кілька ключових періодів.

Історія інституту реторсії в міжнародному праві має корені в античних цивілізаціях, де застосовувалися різноманітні форми тиску для відновлення порушених прав. Давньогрецькі та римські держави використовували механізми економічного та політичного тиску, але на той час відсутність міжнародних правових норм не дозволяє розглядати реторсію як окремий інститут. В античний період почали формуватися перші ідеї щодо взаємних дій у відповідь на порушення, зокрема через концепції помсти та каральних заходів у межах міждержавних або міжплемінних відносин.

Період середньовіччя відзначався взаємними відповідями між державами, зокрема через застосування заходів, які використовувалися як реакція на порушення прав чи договорів іншою державою, відповідно до феодальних традицій та звичаїв. Попри відсутність формалізованої міжнародної правової системи, європейські держави використовували економічні та торгові засоби тиску на порушників угод. Бойкоті стали важливим інструментом у відносинах між державами [4].

У період Нової та Новітньої історії формуються концептуальні засади сучасного підходу до міжнародно-правового регулювання та міждержавних відносин. З розвитком міжнародного права в цей період інститут реторсії набув чіткішої правової форми, зокрема завдяки працям Гуго Гроція

[5]. Гроцій у своїй праці *De Jure Belli ac Pacis* (1609) [6] розглядав теоретичні основи міжнародного права, зокрема і для практики реторсії, підкреслюючи важливість пропорційності та мирного вирішення суперечок.

У XIX–XX ст. інститут реторсії стає більш помітним у міжнародних відносинах, враховуючи укладення договорів у сфері міжнародного гуманітарного права, а також появу міжнародних організацій. Так, заборона застосування сили делегалізувала заходи відплати збройного характеру. У результаті, починаючи з 1945 року, якщо права держави згідно з міжнародним публічним правом порушуються іншою державою, відповідна держава може відповісти лише заходами, які загалом називаються реторсіями. Існування таких заходів є надзвичайно важливим у децентралізованій системі, такій як міжнародне право [7].

Що стосується до прикладу такої міжнародної організації як Світова організація торгівлі, то ст. 23 Домовленості про правила та процедури вирішення спорів зобов'язує членів завжди вдаватися до процедури вирішення спорів. Крім того, вони повинні отримати дозвіл Органу вирішення спору, перш ніж застосовувати заходи у відповідь у зв'язку з невиконанням іншими членами рекомендацій та рішень Органу вирішення спору (ст. 22). Оперативне вирішення спорів у ситуаціях, коли член СОТ вважає, що будь-які переваги, які йому прямо чи непрямо належать за охопленими угодами, було ушкоджено в результаті застосування заходів іншим членом СОТ, є суттєвим для ефективного функціонування СОТ і підтримання належної рівноваги між правами та обов'язками членів СОТ [8]. (ст. 3 (3)). Будь-яка реторсія за межами Домовленості про правила та процедури вирішення спорів може мати негативний вплив на обидва аспекти [2].

Прикладом застосування реторсії в ЄС є спільна реакція 14 держав-членів 31 січня 2000 року на формування австрійського уряду за участю правопопулістської партії. Вважаючи це загрозою демократії та правам людини в Австрії, але усвідомлюючи, що поріг, встановлений ст. 7 ДЕС, не було досягнуто, 14 інших держав-членів політично та дипломатично ізолювали Австрію в межах двосторонніх відносин, не врегульованих законодавством ЄС. Законність цих заходів була предметом суперечок [2].

У XXI столітті інститут реторсії зазнав трансформації, зумовлених змінами на міжнародній арені, зокрема розширенням кола суб'єктів міжнародних відносин та виникненням нових загроз і викликів. Сучасна практика застосування реторсії охоплює сфери міжнародних торговельних суперечок, боротьби з тероризмом та реагування на порушення прав людини.

Питання застосування реторсії в міжнародному праві є значущим у контексті російської агресії проти України, яка порушує низку основоположних принципів міжнародного права, зокрема принципи суверенітету, територіальної цілісності та заборони застосування сили. У цьому контексті слід розрізняти реторсії, санкції та контрзаходи, оскільки кожен з цих інструментів має різну правову природу та механізм застосування. Реторсії можуть застосовуватись як мирні заходи, що покликані відновити порушені права, не ведучи до ескалації конфлікту. Інші держави можуть застосовувати реторсії, зокрема у вигляді припинення дипломатичних відносин, обмеження або заморожування дипломатичних привілеїв, обмеження візових режимів для державних діячів держави-агресора, зупинення участі в економічних форумах або інші подібні заходи. Водночас окремі держави виявляють обережність у застосуванні реторсії, зважаючи на ризик ескалації конфлікту та можливий вплив економічних інтересів. Рішення щодо реалізації заходів реторсії може зазнавати корекції під впливом політичних чинників та динаміки міжнародної ситуації.

Важливо підкреслити, що у відповідь на вчинення міжнародно-протиправного діяння постраждала держава

має право застосовувати заходи реторсії як більш м'яку реакцію, або контрзаходи як більш жорстку реакцію, або обидва механізми одночасно [2]. Комісія міжнародного права ООН у Статтях про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння 2001 р. відзначила, що контрзаходи не слід змішувати з реторсією, тобто «недружною поведінкою», що не суперечить міжнародно-правовим зобов'язанням держави, яка поводить у такий спосіб, навіть якщо держава вчинює це як відповідь на міжнародно-протиправне діяння [1, с. 128]. Комісія міжнародного права ООН визначила, що застосування реторсії є єдиною законною формою реакції на порушення державою зобов'язань *erga omnes*, доступно для тих держав, які не визнаються «потерпілими» у розумінні статті 42 Статей про відповідальність держав 2001 р. і, відповідно, обмежені у своїх можливостях вживати контрзаходи, маючи право лише на застосування «законних заходів» проти держави-порушника (ст. 54 Статей про відповідальність держав 2001 р.) [2]. Водночас на практиці часто виникає складність у проведенні чіткого розмежування між реторсіями, санкціями та контрзаходами через залежність від конкретного контексту, правове тлумачення та динамічний характер міжнародних відносин.

Висновки. Інститут реторсії в міжнародному праві є одним із механізмів підтримки міжнародного порядку, що забезпечує можливість реагування на порушення міжнародних зобов'язань та сприяє підтримці стабільності

в міжнародних відносинах, зберігаючи баланс між правами держав і захистом міжнародного правопорядку. Розвиток інституту реторсії в міжнародному праві є результатом багатовікової еволюції правових норм та міждержавних відносин, що відбувалася через призму правових, дипломатичних і політичних змін.

Застосування реторсії викликає низку питань, зокрема щодо недостатньої правової регламентації, складнощів у визначенні меж пропорційності, можливості зловживань, а також впливу на права людини. Відсутність чітких критеріїв для визначення правомірності реторсії та невизначеність обсягу відповідних заходів можуть призвести до розбіжностей у тлумаченні та реалізації цього інституту.

Сучасна практика показує, що застосування інституту реторсії повинно бути чітко врегульованим, зокрема через дотримання принципу пропорційності, який дозволяє збалансувати інтереси держав та забезпечити ефективне досягнення поставлених цілей. Розмежування між реторсією, санкціями та контрзаходами залишається складним і залежить від конкретного контексту та політичних факторів. Водночас важливо, що реторсії надають можливість державам реагувати на порушення з боку інших держав, не порушуючи міжнародних зобов'язань. З огляду на вищезазначене, інститут реторсії потребує подальших досліджень і вдосконалення, а також чіткішої регламентації для ефективного застосування.

ЛІТЕРАТУРА

1. Commentaries to the draft articles on Responsibility of States for internationally wrongful acts adopted by the International Law Commission at its fifty-third session (2001). Report of the Commission to the General Assembly on the work of its fifty-third session. Yearbook of the International Law Commission. 2001. Vol. II, Part Two.
2. Giegerich T. Retorsion. Max Planck Encyclopedia of Public International Law. 2020. Oxford : Oxford Univ. Press. <https://opil.ouplaw.com/display/10.1093/law:epil/9780199231690/law-9780199231690-e983?prd=MPIL>
3. Kleczkowska A. Retorsions in International Law: Do we still need them? URL: <https://www.uni-graz.at/de/veranstaltungen/retorsions-in-international-law-do-we-still-need-them-1/>
4. Stantchev S. The Medieval Origins Of Embargo As A Policy Tool. History of Political Thought, 2012, Vol. 33, No. 3, pp. 373–399. URL: <https://www.jstor.org/stable/26225793>
5. Blom H. W., Property, Piracy and Punishment: Hugo Grotius on War and Booty in De Iure Praedae. Concepts and Contexts. Leiden, Boston: Brill, 2009, 422 p.
6. *The Rights of War and Peace, including the Law of Nature and of Nations*, translated from the Original Latin of Grotius, with Notes and Illustrations from Political and Legal Writers, by A.C. Campbell, A.M. with an Introduction by David J. Hill (New York: M. Walter Dunne, 1901). URL: <https://oll.libertyfund.org/titles/grotius-the-rights-of-war-and-peace-1901-ed>
7. Agata Kleczkowska. Description for general public of the project „Retorsions in public international law” URL: <chrome-extension://efaidnbnmnibpcjpcglclefindmkaj/https://projekty.ncn.gov.pl/opisy/500936-en.pdf>
8. Домовленість про правила та процедури вирішення спорів (Додаток 2 до Угоди про заснування Світової організації торгівлі) від 15.04.1994. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/981_019#Text.